

УДК 821.162.1-31Диг.Прощання:172.15
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/24.176824>

Марія ОСТАПОВИЧ,
orcid.org/0000-0001-9816-027X
викладач циклової комісії філологічних дисциплін
Коледжу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
викладач кафедри суспільних наук та українознавства
Буковинського державного медичного університету
(Чернівці, Україна) *kmavka@gmail.com*

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІРОНІЇ В РОМАНІ С. ДИГАТА «ПРОЩАННЯ»: АЛЮЗІЯ, ЦИТАТА, ПОВТОР

У статті проаналізовано ключові засоби творення авторської іронічної інтенції (роман С. Дигата «Прощання»), окреслено їхню роль в тексті, подано можливі шляхи до трактування смислового навантаження, яке вони несуть.

Дискурс роману проаналізовано за допомогою методів компаративістики (порівняння художніх образів роману С. Дигата з іншими літературними дискурсами, соціокультурними явищами), історично-порівняльного підходу (аналіз конкретних історичних реалій, зображених у романі, прийомів творення тексту, притаманних епосі та польській культурі), рецептивної поетики та методу читачького відгуку (можливості відчитування іронічних інтенцій, культурних знаків, розуміння роману на рівні ідеального реципієнта), постструктуралізму та деконструктивізму (аналіз кожного художнього прийому пошарово, виявлення внутрішньої структури конкретного засобу вираження іронії), біографічного підходу (спогади доньки письменника, щоденникові записи та офіційна біографія дали змогу висувати припущення щодо можливих прихованих іронічних смислів, спрямованості іронічної гри в тексті).

Новизна дослідження полягає в конкретизації розуміння іронії та множини засобів, які її забезпечують в тексті, дозволяє підійти до визначення поняття «іронія» відповідно до світоглядних, літературознавчих та культурних норм епохи.

В ході дослідження з'ясовано, що С. Дигат використовував алюзію та повтор як найбільш продуктивні засоби формування іронічної інтенції. За їх допомогою письменник акцентував увагу на проблемах відсутності критичного мислення сучасників, інфантилізації суспільства, фікційності національних дискурсів та художніх підходів в літературі, кіно. Цитата та алюзія виступають в романі як засоби формування та пошуку ідеального читача, який може самостійно продовжити гру із знаками літератури і культури в цілому, застосовуючи іронію, прагне відокремити симулякри від смислово, онтологічно наповнених знаків. Іронічна гра, яку забезпечує використання всіх названих засобів, робить роман «Прощання» С. Дигата поліфонічним, діалогічним.

Ключові слова: іронія, алюзія, цитата, повтор, іронічна інтенція, діалогічність, ідеальний читач.

Marія OSTAPOVYCH,
orcid.org/0000-0001-9816-027X
Lecturer of Cyclic Commission of Philological Disciplines
College of Chernivtsi National University,
Lecturer of Department of Social Sciences and Ukrainian Studies
Bukovinian State Medical University
(Chernivtsi, Ukraine) *kmavka@gmail.com*

REALIZATION MEANS OF IRONIA IN THE NOVEL BY S. DYGAT “FAREWELL”: ALLUSION, QUOTE, REPETITION

The article analyzes the key means of the author's ironic intensions (the novel by S. Dygat “Farewell”), their role in the text are outlined, expressed possible ways to interpret the semantic loading that they have.

The discourse of the novel is analyzed with a help of comparative methods (comparison of artistic figures of the novel by S. Dygat with other literary discourses, sociocultural phenomena), historical-comparative approach (analysis of specific historical events, described in the novel, methods of creating the text inherent to this epoch and the Polish culture), receptive poetics and the method of reader feedback (the ability to read the ironic intensions, cultural signs, understanding the novel at the level of the ideal recipient), of post-structuralism and deconstructivism (analysis of each artistic reception layerwise, revealing the internal structure of a particular means of irony expression), biographical approach (memories of the writer's daughter, diary records and official biography made it possible to put forward assumptions about possible hidden ironic meanings, the direction of the ironic game in the text).

The scientific value of the study is to concretize the understanding of irony and the plurality of means that provide it in the text, allows us to approach the definition of the term "irony" in accordance with the ideological, literary and cultural norms of the epoch.

In the course of the study, it was found that S. Dygat used the allusion and repetition as the most productive means of forming ironic intensions. With their help, the writer emphasized the problems of the lack of contemporaries' critical thinking, the infantilism of society, the fiction of national discourses and artistic approaches in literature, cinema. The quote and the allusion appear in the novel as means of forming and searching for an ideal reader who can independently extend the game with the signs of literature and culture as a whole, applying irony, tends to separate the simulations from semantically, ontologically filled signs. The ironic game, which ensures the use of all these means, makes the novel "Farewell" S. Dygat polyphonic, dialogic.

Key words: irony, allusion, quote, repetition, ironic intent, dialogicity, ideal reader.

Постановка проблеми. Поняття іронії як світоглядного підходу, літературного прийому отримувало різні визначення ще із часів Сократа. Незмінним ядром у розумінні цього явища залишалося функціональне смислове наповнення: іронія завжди дає можливість до неоднозначного трактування художньої дійсності, залишає простір свободи для автора та читача в кодуванні та декодуванні тексту, інтелектуалізує текст. Зважаючи на такі особливості, важливо розпізнавати формальні засоби вираження іронічної інтенції, диференціювати типологію смислового навантаження, яке несе кожен із них.

Ключовими засобами, які проявляють в тексті авторську іронію, а, отже, роблять його діалогічним, є алюзія (йдеться переважно про історично-культурні факти, мистецькі твори різних жанрів, що названі прямо чи завуальовано), цитата (пряме і непряме цитування інших авторів, персонажів, самоцитування), повтор (лексичний – однакових чи синонімічних понять, синтаксичний – однакових конструкцій, сюжетний – програвання типологічно однакових сюжетних елементів, ідейний – повторення програмової тези аж до переведення її в статус абсурдної).

Вміння реципієнта розкодувати дані іронічні засоби дає змогу наблизитися до позиції ідеального читача, відкрити всю множину смислів, прихованих конкретним автором. Іронічна складова міститься в кожному тексті, та, певно, найважливіше значення має для тих мистецьких творів, де переходить в розряд системного світогляду. Саме такою є творчість польського письменника середини ХХ століття Станіслава Дигата, що активно займався пошуком можливостей до свободи індивідуальності від суспільних умовностей. Інтертекстуальне прочитання роману С. Дигата «Прощання» неможливе без розшифрування авторських алюзій, цитат та повторів.

Аналіз досліджень. Проблему іронії як світогляду, художнього засобу на мовному та образному рівні широко розглядали із часів Платона, проте епоха постмодернізму проявила найбільш

посилений інтерес до проблеми. Так, теоретичними орієнтирами для статті стали праці М. Бахтіна, Д. Мюке, Р. Рорті, Ж. Бодрійяра, В. Шміда, Р. Семківа, О. Калити. Всіх названих дослідників не можна зарахувати до одного теоретичного напрямку, проте, декодування іронії та її засобів не можливе без усвідомлення внутрішньої будови, світоглядного принципу, що впливає на структуру тексту, його діалогічність через конкретні мовні та позамовні засоби.

Мета статті окреслюється в кількох площинах: 1) виявлення конкретних засобів, що діалогізують текст роману, надають йому іронічного звучання; 2) пояснення можливих шляхів інтерпретації іронії; 3) визначення спрямування іронічної інтенції в романі.

Виклад основного матеріалу. Провідними засобами, які виявляють іронічну інтенцію висловленого в прозі С. Дигата, є алюзія та повтор, рідше – цитата. Використання останньої або прямо відсилає до іншого літературного, мистецького, історичного поняття, тексту, або фокусує увагу на постаті конкретного персонажа з цього ж роману, фіктивності певного поняття, ідеї.

У романі «Прощання» зустрічаємо пряме цитування відомої у воєнні роки пісні: «Я чекав би дні і ночі, я чекав би вас завжди...» (Дигат, 1981: 61). Іронічна складова цитати розкривається, на думку дослідниці О. Калити, лише в контексті сусідніх речень (Калита, 2013: 158–159), що й бачимо в романі Дигата: «Це була саме така мелодія, від яких світ не може так просто позбутися» (Дигат, 1981: 61). Друге речення розкриває позицію наратора щодо банальностей, які прийнято говорити про високі почуття: слова, від надужиття, перетворюються на симулякри і тягнуть за собою в порожнечу відсутності смислів і самі означники.

Цитування наратор також застосовує тоді, коли хоче уникнути багатозначності трактування певних світоглядних позицій. Обов'язковим додатком до цитати в такому випадку завжди буде фраза-пояснення: «Ці слова: «Світ однаково не переробиш», які я чув доволі часто, доводили

мене до сказу...» (Дигат, 1981: 25). Невипадкова цитата в романі доводить, що іронія виступає в тексті С. Дигата на правах світогляду. Визначити особливості такого світогляду, постаті іроніка спробував Р. Рорти: 1) він завжди радикально і безупинно сумнівається в можливостях остаточного словника (чітких категорій для описання дійсного світу. – М. О.), яким зараз користується, бо вже має враження від остаточних словників інших людей, книг; 2) визнає, що його теперішній словник не може ані підтвердити наявні сумніви, ані їх спростувати; 3) філософування щодо власної ситуації не дає змоги припустити, що сам іронік знаходиться ближче до істини, ніж інші» (Рорти, 1996: 103). Засоби іронії, якими послуговується наратор, їх спрямованість не дають підстав думати, ніби хоч якісь цінності свого часу герої не піддадуть сумнівам, водночас не виникає враження, ніби вони підносять себе над іншими.

Діалогічність роману найбільше посилюють алюзії, вони ж стають основою для побудови цілого корпусу можливих іронічних трактувань. Ключовими для «Прощання» є натяки на роман Г. Сенкевича «Камо грядеши?» та постановку «Дами з камеліями» А. Дюма. Розглянемо обидва варіанти детальніше. Вперше про текст Г. Сенкевича як фільмову інтерпретацію говорить Лідка (платна партнерка для танців в одному із ресторанів). Для неї побачена картина стає зразком для наслідування: «Хрещена – Геновефою. Але я завжди мріяла, щоб мене називали Лідією. Я колись бачила фільм «Камо грядеши». Знаєте, за романом Сенкевича. (...) Така красива, така благородна. Тут, в ресторані, мене називають Лідкою» (Дигат, 1981: 36). Іронічність сказаного проступає одразу в кількох аспектах: 1) невідповідність високих людських поривань героїні та її способу заробляти на життя; 2) алюзія подається на фільм, а не на книгу. Під сумнів ставиться можливість героїні (покоління) сприймати світоглядно значимі образи без посередників (побачила, а не прочитала; здійснила випадковий вибір, а не усвідомлений); 3) зміна імені героїні подвійна: Геновефа – Лідія – Лідка. Перше ім'я – алюзія на католицьку святу, що уособлювала непорочність, жертвовність; друге – бажана картинка; третє – конкретний призначений результат (значення суфікса), що не відповідає ні очікуванням, ні попередній реальності. 4) такий спогад, зрештою, відсилає читача і до релігійного підґрунтя: запитання святого Петра Ісусові («Камо грядеши, Господи?») «В Рим, щоб знову бути розіп'ятим» (Сенкевич, 1989: 423).

Визначитися із вибором можливого шляху декодування спрямованості іронії наратора може

наступна алюзія, що виникає в момент пошуку героями житла: «– Що ж вам тут «дуже подобається»? – Та гляньте: вона (вілла. – М. О.) називається «Камо грядеши»! – Ах ось воно що, «Камо грядеши», а мене це не хвилює! Але якщо вам аж так хочеться, то заїдемо. Протівна розвалюха, сподіваюся, тут не буде жодного вільного ліжка» (Дигат, 1981: 55). Наратор висловлює відверту зневагу до назви вілли, а не до самої будівлі. Іронізування, намагання принизити через слова «розвалюха», «мене це не хвилює» наводять на роздуми, що йдеться про глибоко особисті переживання наратора. Можливо, в цьому випадку вести діалог із текстом варто крізь біографічно-історичну призму.

З точки зору історичної ретроспективи, 1948 рік (час написання роману) – це період відходу активної польської молоді від закостенілого розуміння церкви аж до повного її заперечення через комуністичні гасла. Також, до цього часу очевидно стала неспроможність чистих моральних закликів вплинути на перебіг життя конкретної людини, чи й мільйонів людей. Навпаки, гасла стали синонімом брехні та загибелі. Водночас, опираючись на біографію письменника, подану в книзі його доньки, можемо стверджувати, що С. Дигат був людиною віруючою (єдина донька хрещена), проте не до міри системного сповідання певних цінностей (Магда Дигат, 2001) – на похорон матері не прийшов, в костюлі бував, за спогадами рідних, хіба на екскурсіях.

Вірогідним буде припущення, що іронія спрямована проти католицизму в тій інтерпретації, яка була відома наратору. Проте, опираючись знову ж таки на біографію та текст роману, не менш вірогідним буде й припущення, що іронія спрямована проти Жінки, що прагне бути кимось, ким насправді не є. Мати письменника, ображена на свого зрадливого чоловіка, все життя грала роль нещасної особи, яку всі мають опікати; обидві дружини Станіслава Дигата – акторки за фахом та покликанням; стабільне коло спілкування митця – театр, кіно. «Ідеальним читачем» (Шмид, 2008: 45) може бути хіба сам наратор у момент написання тексту.

Друга алюзія в романі – вистава «Дама з камеліями», яка колись вразила батька головного героя роману, Павела. Герой, «побачивши батька, одразу зрозумів, що той має намір зіграти роль Армана, пафос якої вже давно не давав йому спокою» (Дигат, 1981: 65). Іронічна інтенція розкриває, з одного боку, нещирість конкретної постаті батька, а з іншої декларує, що людина взагалі не може бути щирою, оскільки лише примір'яє

маску чергової обраної ролі. Обрати якусь одну інтерпретацію не вдасться, адже «діалог (читача й наратора. – М. О.) незавершений, він буде продовжуватися до тих пір, поки існують мислячі й шукаючі люди. Кінець його був би рівнозначний загибелі людства і людяності» (Бахтін, 1995: 7). Можна стверджувати, що алюзії, які використовує Станіслав Дигат, покликані показати глобальне спрямування іронічної інтенції проти несправжності суспільства, постійної підміни понять, яка заважає особистісному та національному самоусвідомленню, а іноді – цілком паралізує можливість усвідомлювати дійсні історичні реалії.

У польському кінематографі й літературі Станіслава Дигата вважають майстром діалогу. Справді, він дотепно обіграє кожен фразу, розкриваючи і характер персонажа, і натякаючи на певні приховані смисли. Повтори в діалогах роману «Прощання» мають «локальне іронічне значення», як правило не розростаються до цілісної картини художнього світу. Повтор в такому разі виступає стилістичним прийомом, що демонструє недолугість певної ситуації, персонажа. Прикладом такої локальної іронії слугує розмова Павела та господині вілли: «– Звісно, – мовила стара, – я теж бідна і ніколи б не здавала би кімнату багачеві. Багач тим і живе, що бідного ображає, а бідняк біднякові зла не завдасть... Правда? – Звісно, – підтвердив я, – всі бідняки – брати. Окрім бідних жінок, вони – сестри» (Дигат, 1981: 56). Повтор пари «брати-сестри» використаний для локальної гри слів, що описує словесне змагання за гроші, намацування у супротивника слабких сторін (жалісливість), перевірку на можливості взаємні загрози, а разом – насмішку над такими вправами, бо йдеться не про війну в історичному значенні (вона й справді ведеться за стінами будинку), а про дрібну побутову сутичку.

Прикладом неприхованої іронії може слугувати побудова діалогів на повторі ситуативно антонімічних пар слів, наприклад «кіт – пес». «В руках у старої був дерев'яний піднос, одним ліктем вона притискала kota, а іншим – якийсь дивний чорний предмет. Піднос вона поставила на стіл, а kota подала Лідці. У нього не було хвоста, одне вухо надірване, а мордочка трохи посивіла. Кіт дримав

і, схоже, вмирав від старості. – А от і собачка! – сказала стара. – Та це ж кіт! – вигукнула Лідка» (Дигат, 1981: 59).

Повтор одного слова іноді може виражати й світоглядну позицію автора, утверджувати певне спрямування іронічної інтенції: «– Ви заважаєте його кар'єрі! – Якій кар'єрі! – скрикнув я здивовано. Батько охолов, почухав потилицю: – Ну хто ж там знає, якусь кар'єру тобі колись доведеться робити...» (Дигат, 1981: 67). Повтор слова «кар'єра» та значення, яке в нього вкладають різні герої, дозволяє потрактувати його як засіб, що показує неспроможність батька усвідомити, що сина не можна пояснити звичними формулами, та неспроможність сина повірити, що до нього таки можна застосувати хоч якусь поведінкову формулу. Комічний ефект такого повтору й діалогу ховається між рядків: очевидною стає помилковість позицій обох героїв, як і абсурдність їхнього змагання. Повтор як засіб передачі іронічного змісту розкриває одну з визначних рис самої іронії: «бути іронічним насамперед означає мати на увазі ще щось поза висловленим чи написаним, вказувати на присутність додаткових, найчастіше альтернативних сенсів, втім, не обов'язково їх приховуючи і тим самим дезінформуючи читача» (Семків, 2004: 3). Неприхована іронія теж вимагає від читача уваги, проте тут достатньо для розуміння відкритих і прихованих смислів наявності досвіду спілкування, а не такої ж ерудованості, яка є і в самого автора.

Висновки. Іронічну інтенцію щодо провідних цінностей суспільства, критеріїв оцінки особистості, художності, справжності Станіслав Дигат виражає в романі «Прощання» через алюзію, повтор, цитату. Алюзія слугує засобом, що окреслює світоглядні орієнтири наратора: протест проти несправжності, маскування в особистому житті (стосунки між батьками, друзями, вибір образу Лідкою-Геновефою), заперечення остаточної істинності догматів віри, національних сподівань. Цитата і повтор можуть використовуватися як для підсилення загальної іронічної світоглядної лінії, так і відігравати роль засобів для створення локального іронічного ефекту (роблять текст динамічним).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М. М. В большом времени. СПб. : Алетейя, 1995. С. 7–9.
2. Дыгат С. Прощание. Кишинев : Картя Молдовеняске, 1981. 427 с.
3. Калита О. Засоби іронії в малій прозі. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 238 с.
4. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. Москва : Русское феноменологическое общество, 1996. 280 с.
5. Сенкевич Г. Камо грядеши. Москва : Художественная література, 1989. 447 с.
6. Семків Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі. Київ: ВД «КМ Академія», 2004. 135 с.
7. Шмид В. Нарратология. Москва : Языки славянской культуры, 2008. 304 с.
8. Dygat M. Rozstania. Krakow : Wydawnictwo Literackie, 2001. 296 p.

REFERENCES

1. Bakhtyn M. M. V bolshom vremeni [In big time]. SPb. : Aleteiia, 1995. S. 7-9.
2. Dыgat S. Proshchanye [Farewell]. Kyshynev : Kartia Moldoveniaske, 1981. 427 s.
3. Kalyta O. Zasoby ironii v malii prozi [Means of irony in small prose]. Kyiv: Vydavnytstvo NPU im. M. P. Drahomanova, 2013. 238 s.
4. Rorty R. Sluchainost, yroniya u solydarnost [Randomness, irony and solidarity]. Moskva : Russkoe fenomenolohycheskoe obshchestvo, 1996. 280 s.
5. Senkevych H. Kamo hriadeshy [Where are you going]. Moskva: Khudozhestvennaia literatura, 1989. 447 s.
6. Semkiv R. Ironichna struktura: typy ironii v khudozhnii literaturi [Ironical structure: types of irony in fiction]. Kyiv: VD “KM Akademiia”, 2004. 135 s.
7. Shmyd V. Narratolohyia [Narratology]. Moskva: Yazyky slavianskoi kultury, 2008. 304 s.